

ДАСЛЕДАВАННІ ПАНЯЦЦЯ «АРХЕТИП» У ЗАМЕЖНЫМ І АЙЧЫННЫМ ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВЕ

К. В. Часнакова

На аснове аналізу даследаванняў архетыпічнай крытыкі выяўлена, што цікавасць да вывучэння архетыпаў пасля з'яўлення юнгіянскай тэорыі характэрна не толькі для еўрапейскага і амерыканскага літаратуразнаўства, але і для айчыннага і яна захоўваецца да нашага часу. Абгрунтавана тое, што архетыпічная крытыка застаецца запатрабаванай, асабліва ў даследаванні жанру, інтэртэкстуальнасці, а таксама ў кампаратывісцкіх даследаваннях, якія ўключаюць аналіз усіх існуючых літаратурных феноменаў.

Based on the analysis of archetypal criticism it is revealed that the interest in the study of this phenomenon, which arose after the appearance of the Jungian theory of archetypes, manifests not only European and American literary studies, but also in domestic and persists today. It is proved that the archetypal criticism is still in demand especially in the genre study and intertextuality, as well as in comparative studies, which include analysis of all existing literary phenomena.

К л ю ч а в ы я с л о в ы: архетип; літаратура; літаратуразнаўства; архетыпічная крытыка.

Key words: archetype; literature; literary criticism; archetypal criticism.

У літаратуразнаўстве паняцце *архетип* (ад стар.-грэч. ἀρχέτυπον – 'першаўзор') азначае выявы, якія паўтараюцца падчас гістарычнага развіцця ўсюды, дзе выражаецца творчае ўяўленне [9]. Апрача біяграфічных, гістарычных і сацыяльных элементаў, як у літаратурных тэкстах у прыватнасці, так і ў літаратуры ў цэлым можна выявіць таксама частапаўтаральныя элементы – архетыпічныя мадэлі, якія з'яўляюцца аналагічнымі тым, што сустракаюцца ў міфах і рытуалах розных культур, у снах і ўяўных выявах; элементы, на якіх засноўваюцца літаратурныя тэксты і літаратура ў цэлым. Менавіта таму архетыпічная крытыка звяртаецца да этна-антрапалагічных ведаў міфаў і рытуалаў, а таксама да псіхалогіі знакаў і выяў творчай фантазіі, каб адлучыць і запазычыць архетыпічныя матывы, якія часта паўтараюцца ў літаратуры.

Нароўні з сацыяльным, фармальным і псіхалагічным бакамі даследавання твораў літаратурнага мастацтва не апошняе месца займаюць іх даследаванні на прадмет наяўнасці архетыпічных элементаў. Натхняючыся працамі ангельскага антраполога Джэймса Фрэзера (1854–1941)

і тэарэтычнымі пошукамі швейцарскага псіхолага і псіхіятра Карла Густава Юнга (1875–1961), літаратуразнаўцы і крытыкі, якія займаюцца даследаваннямі архетыпічнага боку мастацкага тэксту, звяртаюць спецыяльную ўвагу на ўсе тыя матывы, якія ўвесь час і з вызначанай перыядычнасцю ўвасабляюць фундаментальныя аспекты чалавечага быцця, матывы, што тлумачацца не з пункту гледжання наяўнасці біялагічных, гістарычных і сацыяльных элементаў, але адсылаюць да чагосьці, што з’яўлялася зыходным, што ўсяму папярэднічае: да першасных выяў, да зыходных формаў, да мадэляў паводзін, да ключавых паняццяў чалавечага жыцця, змешчаных у аснове візуальных выяў, да архетыпічных канстантаў, якія таксама ў літаратурным тэксце выяўляюць глыбінныя ўзаемныя сувязі паміж найважнейшымі вызначальнымі ўніверсальнымі чалавечага быцця.

Нягледзячы на тое што разважанні пра архетыпы можна выявіць у творах такіх аўтараў, як Віко, Гётэ, Шэлінг, як феномен літаратуразнаўства падобныя даследаванні сфарміраваліся ў XX ст., таксама пад назвай «міфакрытыка», якая, у сваю чаргу, зацвердзілася прыблізна ў 30–50-я гг. дзякуючы аўтарам, якія чэрпалі натхненне галоўным чынам з прац Фрэзера і Юнга.

Ангельскі антраполог Джэймс Фрэзер, аўтар «Залатой галіны» (1925), манументальнай дванаццацітомнай працы, быў першым, хто выразна задакументаваў факты прымітыўнага жыцця (*vita primitiva*), г. зн. увасоблены міфалагічны комплекс так званых прымітыўных культур, раскрываючы іх у даступнай і арганічнай форме. Выкарыстоўваючы пераважна параўнальны метады і такім чынам прааналізаваўшы вялікую колькасць міфаў розных краін і эпох, Фрэзер выявіў архетыпы, якія характарызуюць міфы і рытуалы розных культур, дэманструючы іх асноўныя падабенствы і лічачы, што міф і рытуал, нягледзячы на эпоху і месца, выяўляюцца па-рознаму, але ўсё ж групуюцца вакол паўтаральных мадэляў [10].

У сваю чаргу, Карл Густаў Юнг, заснавальнік аналітычнай псіхалогіі, у 20 тамах, у якіх сабраны раней апублікаваныя і неапублікаваныя працы, сфармуляваў тэорыю пра тое, што псіхічнае несвядомае складаецца з асабістага несвядомага, створанага выдаленнем элементаў псіхікі, несумяшчальных са сферай свядомага і калектыўнага несвядомага: «частка псіхікі, якая адмоўным чынам можа быць адрознена ад асабістага несвядомага тым фактам, што ў адрозненне ад апошняга яна не абавязана сваім існаваннем асабістаму досведу і не з’яўляецца персанальным набыццём, гэта першапачатковыя выявы, якія з’яўляюцца агульным зда-

быткам чалавецтва». Гэта значыць, калектыўнае несвядомае папярэднічае індывідуальнаму досведу і з'яўляецца «сховішчам» архетыпаў, з паводзіннымі патэрнамі якога чалавечы індывід кантактуе пасродкам выяў, якія ўяўляюць сабой яго бачныя праявы. У працы пад назвай «Пра стаўленне аналітычнай псіхалогіі да паэтыка-мастацкай творчасці» (1922), праводзячы відавочнае размежаванне паміж літаратурным творам, які здабываецца з асабістага несвядомага і які ў сваю чаргу ўзнікае з калектыўнага несвядомага (розныя тэксты і іх крыніцы таксама розныя: або асабістае, або калектыўнае несвядомае) К. Юнг дае архетыпу, ці першапачатковай выяве (якая, па меркаванні К. Юнга, прымае першым чынам форму міфалагічнай выявы), вызначэнне: «прыроджаныя ідэі ці ўспаміны, якія схіляюць людзей успрымаць, перажываць і рэагаваць на падзеі вызначаным чынам» [12].

З цягам часу тэорыя К. Юнга пра архетыпы пераглядалася і дапаўнялася, паглыбляючы паняцце *архетып* як у біялагічную сферу, так і ў сферу вобразна-міфалагічную. У першым выпадку вельмі значны ўнёсак Энтані Стывенса, які ў сваёй працы «Архетыпы. Прыродазнаўчая гісторыя Самасці» (1989) прапануе канцэпцыю існавання архетыпаў, вылучаючы іх біялагічную аснову і суадносячы іх з паняццем спадчыннай этналагічнай структуры сучаснай біялогіі. Джэймс Хілман, – заснавальнік архетыпічнай псіхалогіі, якая па змесце набліжана да аналітычнай псіхалогіі К. Г. Юнга (Хілман працяглы час навучаўся юнгіянскаму аналізу). Адрозненне архетыпічнай псіхалогіі ад юнгіянскай школы ў некаторых тэарэтычных тонкасцях, злучаных з тэорыяй самасці. Калі па меркаванні Юнга існуе нейкая ўніверсальная мадэль індывідуалізацыі (з велізарнай колькасцю варыянтаў), мэтай якой заўсёды з'яўляецца набліжэнне да цэнтра псіхікі – Самасці, то Хілман не прымаў такі падыход, лічачы яго «монатэістычным». «Псіхалагічнаму монатэізму» Хілман супрацьпастаўляе «псіхалагічны політэізм», дзе ў ролі мноства багоў выступаюць выявы, народжаныя несвядомым [11].

У літаратурнай сферы першымі прыкладамі даследаванняў у вобласці архетыпаў, натхнёнымі ідэямі Фрэзера, былі працы Джэйн Хэлен Харысан, Гільберта Мюрэя, Фрэнсіса М. Корнфарта, вядомых як Кембрыджскія рытуалісты ці Кембрыджская антрапалагічная школа. Гэтыя даследчыкі, зірнуўшы на класічныя творы па-новаму, сцвярджаюць, напрыклад, што ў аснове празаічнага ці паэтычнага твора ляжыць міфалагічны сюжэт пра перамогу жыцця над смерцю, як, напрыклад, гэта адбываецца пры змене пор года. Прыняцце тэорыі К. Юнга пра

існаванне «калектыўнага» пласта псіхічнага несвядомага прастымулявала вывучэнне гэтых першапачатковых надасобасных з’яў, якія прысутнічаюць у літаратуры. Сярод аўтараў, зарыентаваных у гэты бок, варта назваць Мода Бодкіна, Роберта Грэйвса, Джозефа Кэмпбела, Джоржа Уілсана Найта, Рычарда Чэйза, Фрэнсіса Фергюсана, Філіпа Уілрайта і Носрапа Фрая. Яны даследавалі мноства літаратурных тэкстаў на прадмет падабенства персанажаў, сюжэтаў і міфалагічных сітуацый, надзяляючы паняцце архетып рознымі вызначэннямі і адначасова з гэтым спрабуючы, апроч выяўлення архетыпаў у літаратурным тэксце, пазначыць таксама іх функцыі, дабрацца да больш складанага пытання пра прыроду і пра паходжанне самой архетыпічнай формы.

У працы «Архетыпічныя патэрны ў паэзіі. Псіхалагічныя даследаванні ўяўлення» (1934) Мод Бодкін цікавіцца першым чынам эмацыйна-псіхалагічнымі мадэлямі і інварыянтамі літаратурных жанраў. Чэйз атаясамляе міф і літаратуру, лічачы, з аднаго боку, міф такім жа эстэтычным феноменам, як і літаратура, а з іншага – збліжаючы эстэтычнае ўздзеянне яго з магіяй і першабытнымі ўяўленнямі. Узяўшы за аснову ўведзеную К. Юнгам тэорыю архетыпаў і калектыўнага несвядомага, Мод Бодкін выкарыстоўвае прыклады з літаратуры і прапануе верыфікаваць гіпотэзу на прыкладзе літаратурнай творчасці, тэмы якой могуць пераходзіць з адной эпохі ў іншую [1]. Джозеф Кэмпбел (1904–1987) у «Сіле міфа» (1989) сцвярджае, што праўдзівае значэнне міфа не можа быць літаратурным ці гістарычным, а толькі метафізічным і псіхалагічным. У працы «Герой з тысяччу твараў» (1949) ён уяўляе гераічнае вандраванне як касмаганічны цыкл: прайшоўшы праз выпрабаванні ініцыяцыі, пераадолеўшы парог паміж быццём і нябытам, герой як увасабленне мікракосму і макракосму раствараецца ў Вышэйшай Самасці, тым самым завяршаючы свой шлях [8].

Канадскі даследчык Нортрап Фрай (1912–1991) у працы «Анатомія крытыкі. Чатыры эсэ» (1957) піша першы праграмны маніфест міфа-архетыпічнага даследавання і сістэматызуе непасрэдныя веды пра архетыпы, пашыраючы сістэму літаратурных і літаратуразнаўчых гіпотэз. Фрай сцвярджае абсалютнае адзінства міфа і рытуалу, міфа і архетыпа. Па яго меркаванні, да міфаў і архетыпаў узыходзяць літаратурныя ўзоры і жанры. Рытуал сам з’яўляецца каранем апавядання. Фрай прапануе распрацаваць своеасаблівую літаратурную антрапалогію. Пераход ад аналізу «Гамлета» да вывучэння легенды пра Гамлета ў Саксона Граматыка ёсць не аддаленне ад Шэкспіра, а набліжэнне да яго разумення, вывучэння сутнасці шэкспіраўскай трагедыі, лічыць Фрай [3].

У літаратуразнаўчым асяроддзі ў апошнія гады з'явілася таксама школа фемінісцкай крытыкі, прадстаўнікі якой надзвычай пашырылі гарызонты даследавання архетыпаў, выводзячы на першы план сувязі паміж юнгіянскай тэорыяй са шматлікімі іншымі крытычнымі і літаратуразнаўчымі школамі. Акрамя таго, варта ўспомніць школу «новай крытыкі», якую сфарміраваў на пачатку 20-х г. XX ст. Джон Кроў Рэнсам, які прапанаваў так званае закрытае чытанне – чытанне, блізкае да літаратурнага тэксту (асабліва паэтычнага), звяртаючы асаблівую ўвагу на метафарычную і сімвалічную структуру самога тэксту. Асноўнай тэзай архетыпічнай крытыкі з'яўляецца тое, што аўтар да канца не кантралюе сэнс свайго твора. Гэта адкрывае шлях так званай рэцэптыўнай эстэтыцы. Дадзены кірунак літаратуразнаўства звяртае асаблівую ўвагу на рэакцыю чытача, на рэакцыю, абумоўленую культурным досведам (свядомым ці несвядомым), а таксама гендарнымі і сацыяльнымі ролямі, што з'яўляецца крыніцай прысваення значэння тэксту.

У айчынным літаратуразнаўстве ўслед за М. Бодкін пра высокую ступень абагульнення і тыпалагічнай устойлівасці літаратурнага архетыпа кажа А. Ю. Бальшакова. Яна разглядае паняцці *архетып*, *канцэпт*, *канстанта*, параўноўвае іх вызначэнні, дадзеныя іншымі даследчыкамі (Д. Данаў, Ю. С. Сцяпанаў). У выніку сцвярджае, што «архетып» – гэта не проста «канцэпт». Калі канцэпты выяўляюць сябе больш пэўна і, так бы мовіць, у «дробавым» выглядзе (паводле Сцяпанава, гэта можа быць нават асобная прыказка – «памалу едзеш – далей будзеш»), то канстанты валодаюць значна больш агульнымі, фундаментальнымі ўласцівасцямі [6].

Юнгіянскую інтэрпрэтацыю архетыпа ў літаратуразнаўстве савецкага перыяду разглядалі С. С. Аверынцаў («Аналітычная псіхалогія» К.-Г. Юнга і заканамернасці творчай фантазіі) і Е. М. Меляцінскі («Паэтыка міфа»). Даследчыкі прыходзяць да высновы, што тэрмін «архетып» азначае найбольш агульныя, фундаментальныя і агульначалавечыя міфалагічныя матывы, якія ляжаць у аснове любых мастацкіх і міфалагічных структур «ужо без абавязковай сувязі з юнгіянствам як такім» [5]. Е. М. Меляцінскі («Паэтыка міфа», «Аналітычная псіхалогія і праблема паходжання архетыпічных сюжэтаў»), А. Ю. Бальшакова («Тэорыя архетыпа на мяжы XX–XXI стст.», «Літаратурны архетып») мяркуюць, што ў XX ст. развілася тэндэнцыя да пераходу ад асабліва міфалагічнага і псіхалагічнага асэнсавання архетыпа да прыняцця мадэлі літаратурнага архетыпа.

Адным з першых даследаванняў архетыпаў у беларускім літаратуразнаўстве з'яўляецца праца У. М. Конана «Архетыпы нашай культуры».

ры», у якой ён зрабіў спробу прадставіць сістэму архетыпаў беларускай культуры і паказаць вытокі іх фарміравання, выкарыстаўшы пры гэтым даследаванні айчынных і замежных фалькларыстаў. З пункту гледжання функцыянавання архетыпаў у літаратуры і фальклору ў беларускім літаратуразнаўстве іх даследавалі Т. І. Шамякіна ў працах «Беларуская класічная літаратура і міфалогія», «Міфалогія Беларусі», І. А. Чарота «Пошук спрадвечнай існасці», А. М. Ненадаўца «Каму пакланяліся продкі», «За смугою міфа», С. А. Сігаева «Архетип дороги і яго вобразная трансфармацыя ў беларускай літаратуры пачатку XX ст.», «Вобразы нацыянальнай міфалогіі ў паэзіі М. Багдановіча», «Художественная рецепция архетипа дороги в белорусской литературе XX ст.», «Архетип колеру і святла ў беларускай літаратуры», «Вобразы антычнай міфалогіі ў беларускай паэзіі 20-х гг. XX ст.» і інш.

Архетыпы знаходзяць у творчасці самых розных пісьменнікаў. «Мастак – чалавек з дзіўнай чуйнасцю якраз да архетыпаў. Той, хто адэкватна архетыпы выяўляе, робіцца геніем на многія стагоддзі, бо гаворыць пра рэчы, важныя і цікавыя для ўсіх», – адзначае Т. І. Шамякіна [7].

У ХХІ ст. архетыпічная крытыка ўсё яшчэ застаецца запатрабаванай, асабліва ў даследаванні жанру, а таксама ў даследаванні інтэртэкстуальнасці і ў кампаратывістычных даследаваннях, якія складаюцца з аналізу ўсіх наяўных літаратурных феноменаў, якія не могуць быць растлумачаны іншым спосабам. У гэтым сэнсе яны яшчэ далёкія ад вычарпальных характарыстык, і ў сувязі з гэтым архетыпічная крытыка з кожным днём знаходзіць новыя магчымасці і здольна ўнесці свой унёсак у разуменне і інтэрпрэтацыю літаратурных вобразаў і ў працэс іх стварэння.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Bodkin M. Archetypal Patterns in Poetry. Psychological Studies of Imagination.* N. Y., 1934 (3 ed. – 1963).
2. *Chase R. The Quest for Myth.* La Baton Rouge, 1949.
3. *Frye N. The Anatomy of Criticism.* Princeton, 1957.
4. *Stevens A. Archetype: A Natural History of the Self.* London : Routledge & Kegan Paul, 1982.
5. *Аверинцев С. С. Аналитическая психология К. Г. Юнга и закономерности творческой фантазии // Вопр. лит. 1970. № 3. С. 113–143.*
6. *Бальшакова А. Ю. Тэорыя архетыпа на мяжы ХХ–ХХІ стст. // Пытанні філалогіі. 2003. № 1. С. 37–47.*

7. Беларуская літаратура: XI–XX стст. : дапам. для шк., ліцэяў, гімназій, ВНУ / А. І. Бельскі [і інш.]. 2-е выд., дапрац. Мінск, 2001.
8. Кэмпбелл Д. Герой с тысячайо лицами: Миф. Архетип. Бессознательное // The Hero with thousand faces / ред. И. Старых ; пер. с англ. К. Семенов. СПб. : София, 1997.
9. Философский словарь [Электронный ресурс]. URL: <http://www.philosophydic.ru/archetip> (дата обращения: 14.01.2017).
10. Фрэзер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / пер. с англ. М. К. Рыклина. М. : ТЕРРА – Кн. клуб, 2001.
11. Хиллман Дж. Архетипическая психология / пер. с англ. Ю. Н. Донца, В. В. Зеленского, М. Г. Пазиной ; под общ. ред. В. В. Зеленского. М. : Когито-Центр, 2006.
12. Юнг К. Г. Об отношении аналитической психологии к поэтико-художественному творчеству: Феномен духа в искусстве и науке. М. : Наука, 1992.

К. В. Часнакова. Нацыянальная акадэмія навук РБ
K. V. Chasnakova. National Academy of Sciences of Belarus
e-mail: catisnot@gmail.com